

LÜHIDALT

Linnar Priimägi. Eesti keele ruunid. Paarsada mõistatust, paar tuhat vastet. Iseõpik edasijõudnutele. Tartu: Ilmamaa, 2022. 252 lk.

„Eestlaste argikeel mandub. Arvutis väljendatakse üha vaesemalt. Ajakirjandusest kaob keeletunne, sünnib poolkeelsus,” leiab Priimägi raamatu sissejuhatuses (lk 8). Et selle vastu sõdida ja keeletaju virgutada, esitab ta tabeli kujul kakssada mõistatust, kus vasaku ja parema tulba elemente õigesti paaritades saab eesti keeles levinud püsiväljendid. Üks suvaline näide (tabel 91):

1. häda-	laulik
2. karva-	viitul
3. kiidu-	trumm
4. kintsu-	moonik

5. kõri-	pasun
6. kõrva-	pill
7. lõõts-	kast
8. parmu-	orel
9. plära-	koor
10. õue-	kannel

Enamasti on ülesande lahendus lihtne, aga mitte alati. Nii oli mulle uudiseks, et „korporanti rukitakse” või et „kalevipoeg seerib”. Teos ei kutsu moodustama üksnes liitsõnalisi või sõnaühendist koosnevaid väljendeid, vaid ka pikemaid kõnekäände (tabel 13) ja vanasõnu (59). Priimägi ootab lugejailt peale keelelise kompetentsi ka kultuuriloolisi teadmisi, et nad oskaksid rekonstrueerida klassikute tsitaadid („Ava aken põhja poole + lase tuppa tulla öö”, tabel 5) või viia vastavusse eesti keeleteadlaste (7) ja poetesside (83) ees- ja perekonnanimed: Andrus + Saareste... Anna + Haava... See – nagu ka mõistatustes tihti

esinev unustuse hõlma vajunud sõnavara – näitab, et edasijõudnud, kellele teos on adresseeritud, peavad olema oma elu- ja haridusteel juba üsna kaugel. Noortele on mõistatused üle jõu. Tõsi küll, mõistatusele lisatud võti lubab neilgi jõuda õige lahenduseni.

„Eesti keel on meie kõige suurem rahvuslik rikkus. Suuremat ei ole. Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamat on eesti kultuuri võimsaim monument – võimsam kui „Kalevipoeg”, võimsam kui „Tõde ja õigus”. Jah, isegi võimsam kui piiblitõlge,” arvab Priimägi (lk 8). Mis on kalleim vara – kas Wiedemann, Saareste või EKI andmebaasid –, selle üle võib vaielda. Küllap ollakse aga ühel meelel, et ülim on elav eesti keel. Raamat on oma ülesande täitnud, kui ta aitab hoida keelt elusana. Igatahes on kõnealuste mõistatuste lahendamine mõttekam kui ristsõnade kallal pusimine, sest see ärgitab loovusele. Ka tabelis juhuslikult kõrvu sattunud osiste kombinatsioonid võivad vallandada assotsiatsioone, pakuda mängulusti ja panna pead murdma. Mida võiks tähendada „karvaviil”? „Kintsumoonik”? „Plärakoor”?

JOEL SANG

Oskar Meltsas. Piirita Siberimaa. Siberi eestlase mälestused. Tallinn: Tänapäev, 2022. 183 lk.

Meltsas on maalähedase huumoriga ja avameelselt kirja pannud lugusid oma kodupaiga, Siberi eesti küla Zolotaja Niva (kohalike keeles Solotoi-Niiva) asutamisest, selle inimestest, eluolust ja juhtumistest. Jutustus algab 1895. aastal kuue Lõuna-Eesti noorpaari saabumisega Siberisse, et seal priilt saada oleval maal alustada uut elu. Ehkki algul teenitakse venelaste juures, on asunikel peatselt oma majapidamised ning kasvavasse ja arene-

vasse külla rajatakse koguni piimaühistu ja koolimaja. Tehakse tööd, saadakse lapsi, käiakse jahil ja linnas. Jutustus lõpeb tõsisel noodil: ühiselt saadetakse külapoisse Esimesse maailmasõtta ning sellega saab mõtteliselt otsa ka küla kuld-aeg (elanike edasise saatuse kohta vt lk 170–172).

Tegu pole vahetute mälestuste ega täpse külakroonikaga: autor ise sündis alles 1909. aastal, nii et raamat peegeldab pigem seda, kuidas noid kohati anekdootlikke jutte räägiti autori noorusajal. Tekstis on tubli annus jutuvestja isiklikku nägemust, kuna Meltsas ei saanud olla tekstis nõnda olulisel kohal olevate dialoogide tunnistajaks. Lugude kirjapanemise ajendiks oli 1977. aastal Eestis nähtud lavastus „Küla vahelaulud ehk Pariisi linnas Londonis” (lk 17), mis põimis Enn Vaiguri rahvatüki „Kraavihallid” ja Veljo Tormise loomingut. Võib arvata, et Meltsas on taotlenud sarnast atmosfääri: raamatus on värvikaid tegelasi ja mahlakat dialoogi, mida ilmes-tavad nii murdekeel kui ka põnevad keelendid, teksti on põimitud uuemaid lõpp-riimilisi rahvalaule, taustaks Siberi loodus ning järjekindel püüdlemine jõukama elu poole. Samal ajal on teos väärtuslik nii suulise pärimuse üleskirjutusena kui ka lugude, laulude, uskumuste külaühiskonnas toimimise ja elava kasutuse kirjeldusena. Enamiku kentsakate juhtumite juures on peategelane palunud pealtnägijatel suu pidada, kuid sageli on läinud just vastu-pidi, nii et juhtumi kohta on tehtud koguni asjakohane lorilaul (vt lk 132). Lugeja võib mõistatada, kas kirjeldatud juhtum vastab tõele või on Meltsas lorilaulu ainetel fanta-seerinud. Sujuvalt on lugudesse põimitud etnograafilised kombe- ja olustikukirjel-dused (muu hulgas sotsiaalseid probleeme puudutavad, nt linna lõbumajandusest, vt lk 138–140). Kokku saab vägagi eheda pildi tsaariaja lõpu Siberi eestlaste küla-elust. Kel sõnadega edasi antust väheks

jääb, saab lisa väljaande fotodelt, mis, tõsi küll, on hilisemast ajast.

Meltsase lugusid kommenteerib kolm saatesõna. Teenekaim Siberi eestlaste uurija Anu Korb annab ülevaate Zolotaja Niva ajaloost, pakkudes jutustusele fakti- list tuge. Autori lapselapse Hetti Meltsase saatesõna valgustab käsikirja saamislu- gu, ent keskendub rohkem Oskar Meltsase ja ta pere traagikale nõukogude võimu all. Urmas Bereczki järelsõna, kus Meltsase jutustust võrreldakse antiikeepostega, mõjub kohati paatoslikult pärast lugusid kasukajahist, õigeusu papi kiusamisest või niibuseisse kalduvaist vingerpussi- dest.

V. S.

Venda Sõelsepp. Kolõma – kole maa. Koostanud ja kommenteerinud Jüri Kaldmaa. Tallinn: EKSA, 2021. 391 lk.

Kaug-Idasse Ida-Siberi mere ja Ohhoota mere vahelisse maavaradest rikkasse piirkonda Kolõmale rajatud vang- ja sunni- töölaagrist on kirjeldusi ja mälestusi aval- danud hulk eestlasi (vt teoste loendit lk 374). Laiemat kõlapinda eesti lugejate seas on aga tekitanud eeskätt Aleksandr Solže- nitsõni (1918–2008) ja Varlam Šalamovi (1907–1982) teoste tõlked („Gulagi arhi- pelaagi” kolm köidet 1990, värskeimana Šalamovi „Kolõma jutud” 2019). Viimas- tega sama ajajärku ja piirkonda kajastab neis vangilaagreis ja hiljem Magadanis sundasumisel karistust kandnud luuletaja ja lastekirjanik Venda Sõelsepp (1923– 2006), kelle autobiograafiline proosakogu on ühtaegu nii traumaatiline mälu kirjan- dus kui ka kunstiline, mahlakas sõnapruu- gis ilukirjandus. Nagu suurem osa saatuse- kaaslasi, saadeti ka 1944. aastal vangista- tud Sõelsepp Kolõmale 1945. aastal Vene kriminaalkoodeksi 58. paragrahvi alusel

ning oli seal 1956. aastani kaevandus-, metsa- ja ehitustööl, samuti sanitari üles- andeis ja aastail 1948–1952 õnnekombel saavutatud velskri ametis („Tänu sellele meedikukarjäärile ma ellu jäingi”; lugu „Kuidas minust sai velsker?” lk 157–158).

Tolle koha ja aja kujutused on enamasti määratletud (naturalistlikuks) õuduskir- janduseks, nagu see mõiste läbis Šalamovi teose eestinduse retseptiooni.¹ Sõelsepa loodki põhinevad samaväärsetel koge- mustel alates võikaist olmetingimustest kuni kõikvõimalike füsioloogiliste piina- deni, mille kokkuvõtlik sõnastus on lihtne ja ühene: „Julmuse ja külma Poolus” (ala- pealkiri lk 334). Ent selle kõrval suudab Sõelsepp näidata ühtlasi, et kõik ei olnud jäagitud rusuv, nagu ta märgib Solženit- sõni „Gulagi arhipelaagi” eesti väljaandega dialoogi pidavas loos: „Jaa, kõik oli nii! [---] Ainult et ei ole looduses nagu eluski ainuüksi musta värvi. Nõnda ka siin. [---] Ka kõige süngemas Kolõma laagriõos olid omad heledamad momendid. Sest vastasel juhul ei oleks ükski suutnud sealt elavana välja tulla. Pisikesed õhupilud pidid olema. Mitte kõik blatnoid ei olnud aina väitse ihuvad kõrilõikajad. Nende sekka sattus huvitavaid kujusid, kellega vahel võis sõna- kese asjalikku juttugi puhuda. Solženitsõni suhtumine neisse on eranditult negatiivne. Õigustatult küll, kuid siiski liialt ühe- külgne. Ka ülemusi oli mitmesuguseid. Valvureid oli erinevaid.” (Lk 345–346) Nii kannabki Sõelsepa jutustamisande- list laagriproosat tihtipeale tahe „osutada ka mõningate varjundite võimalusele” (lk 346), mis peidab masendavasse sisusse ela- muslikkust nii toime pandud krutskeist ja eriskummalisist karaktereist kui ka autori väljendusvõimekusest, samuti õhkõrna inimlikkust, mis näiteks ülemuste juures võis ilmnedä üsna absurdsetes situatsioo-

¹ Nt J.-K. Raid, Valge surma maa. – Eesti Eks- press 8. IV 2020; K. Tarand, Orjandusliku korra eripära Arktikas. – Sirp 20. III 2020.

nides (nt lugu „Lusikas), vaimset ülendust ja hägust perspektiivikustki.

Kogumiku aluseks on Sõelsepa arhiivis leidunud 26 looga raamatukavand „Kõik inimese heaks...”, millele koostaja lisas 12 pala ja uue pealkirja; kõik peale viie teksti tsüklilist „Parapsühholoogilist rassoljet” on varem ajakirjanduses ilmunud. Jüri Kaldmaa, kes Sõelsepa arhiivini jõudis omaenda isa „Kolõma jälgi ajades” (lk 371), koostamis- ja kommenteerimistöö on olnud kiiduväärselt põhjalik: selgitatud on nii fakte, olustikku kui ka laagrižargooni, viidatud nii kogumikusiseselt (nõnda on sujuvalt välistatud häiritus mõningate motiivide/seikade kordumisest) kui ka Sõelsepa juttu täiendavatele või nüansseerivatele allikatele; raamatu lõppu on lisatud kommenteerivaid fragmente kirjavahetustest, Sõelsepa eluga pääsenud saatusekaaslaste nimekiri, teemakohase kirjanduse loend, isiku- ja koharegister.

B. M.

David Lindén. Johan Skytte. Suurvõimu arhitekt. Tlk Ivar Rüütli. Tartu: Ilmamaa, 2021. 335 lk.

Rootsi ajaloolase David Lindéni teos on esimene eesti keelde tõlgitud Johan Skytte (1577–1645) biograafia (algupärand ilmus 2018). Autorit inspireeris raamatut kirjutama see, et terviklik Skytte biograafia puudus seni isegi rootsi keeles (lk 289). Raamat algab ülevaatega toonasest Rootsi sise- ja välispoliitilisest olukorrast ning ühiskonnast, ka Skytte elulugu on avatud ajaloolises kontekstis. Ehkki väljaande eessõnas eesti lugejale toonitab autor, et käsitleb Eesti ja Rootsi „ühist ajalugu” (lk 10), keskendub teos siiski tema kodumaale. Eesti- ja Liivimaa esinevad episoodiliselt, kuivõrd Skytte tegutseski Liivimaal vaid mõne aasta (1629–1632). Samal ajal

mõtestab raamat siinseid varauusaegseid sündmusi Euroopa ajaloo osana ning aitab mõista Skytte isiku olulisust Eesti ja Rootsi ajaloo kokkupuutepunktina. Kui Eestis seostub Skytte nimi Tartu ülikooli asutamise ja Eestis kõrgharidusele aluse panemisega, siis Rootsis võib samaväärseks pidada tema tegevust Uppsala ülikooli kantserina. Skytte kui varauusaegse hariduspoliitiku lukku kuuluvad veel mitme teise kooli asutamise kõrval koolikorralduse kava väljatöötamine ning ilmselt olulisimana troonipärija Gustav Adolfi ja ta õdede-vendade harimine.

Lindéni raamat näitab, et Skytte tegevus hariduse edendajana on seotud tema teiste rollidega riigi rahanduses, õiguskorralduses, vastvullutatud Liivimaa alade lõimimises Rootsi riigiga ning diplomaatilistel missioonidel Euroopasse ajal, kui Rootsi oli pidevalt sõjas. Skytte toetas hariduses veendunult Petrus Ramuse õpetust; tema arusaamas pidi teadmine olema kasulik, olulised olid sellised õppeained nagu retoorika, keeled, ajalugu, poliitika ning matemaatika – nende tundmine oli ka Skyttele riigiteenistuses tohutu kasu toonud. Ta oli madalat päritolu, (õlgugi jõuka) kaupmehe poeg, kes õppis Nyköpingi linnakoolis, Stockholmi kolleegiumis ja eri ülikoolides Saksamaal, reisis üliõpilaspõlve lõpus ka Prantsusmaale ja Inglismaale ning kohtus mõjukate isikutega. Tänu rahvusvahelisele kogemusele, keelteoskusele ja kõneosavusele jõudis ta kähku Rootsi riigis kõrgetele ametikohtadele. Koolide arendamine oli hädavajalik selleks, et koolitada võrdväärseid efektiivseid ja lojaalseid riigiametnikke, arvepidajaid, maamõõtjaid, juriste jne, kellest ambitsioonidega suurvõimul oli puudus.

Skytte elulugu, täpsemalt tema hariduslik taust ja vaated on Eesti ajaloo kontekstis olulised Tartu ülikooli algusaja mõistmiseks. Lindén toob välja, et Skytte tutvus juba Nyköpingi koolis ramismiga, Ramuse

teosele tugines tema Marburgis peetud magistriratsioon ning Ramuse meetodile tuginemist nõudis ta oma hallatavates koolides. Meelis Friedenthal on näidanud, et Skytte koostatud konstitutsioonid olid ramistliku õpetuse aluseks Tartu ülikoolis.² Ja nagu Uppsalas, hakkas see ka Tartus Skytte surmaga taanduma. Lindén ei paku siiski palju uut Skytte haridusliku tausta

² **M. Friedenthal**, *Ramism ja metafüüsika Academia Gustavianas. – Konfessioon ja kirjakultuur.* (Raamat ja aeg 4. Eesti Rahvusraamatukogu toimetised 15.) Koost P. Lotman. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2016, lk 98–115.

ning vaadete väljakujunemise kohta, tuginedes põhiliselt Tor Bergi biograafilisele uurimusele 1920. aastast (sama teeb Tartu Ülikooli ajaloo I köide³) ja – huvipakkumana – Jenny Ingemarsdotteri Skytte n-ö intellektuaalsele biograafiale⁴.

V. S.

³ Tartu Ülikooli ajalugu I. 1632–1789. Koost H. Piirimäe. Tallinn: Valgus, 1982, lk 38–39.

⁴ **J. Ingemarsdotter**, *Ramism, Rhetoric and Reform: An Intellectual Biography of Johan Skytte (1577–1645).* (Acta Universitatis Upsalensis 42.) Uppsala: Uppsala universitet, 2011.